

bir bütün halinde tetkik ederek farklılıklarıyla, geçirilen istihalelerle göstermeli idi. Bu anlayışlar içerisinde materyalizmle ilgili boyutlara da işaret edebilirdi. Ancak konuyu baştan sona -Hz. Ali'yle ilgili tespitleri hariç- materyalist bir perspektiften yazması en azından gayr-ı ilmî bir tavrıdır.

Kitabın bakış açısı hesaba katıldığında, adı Hak-Muhammed-Ali ve Kırklar Cemi değil; Materyalist Bakış Açısına Göre Hak-Muhammed Ali ve Kırklar Cemi'dir. Zira eser neredeyse baştan sona kadar materyalizm zaviyesinden bakılarak Alevî inançlarının okunması, başka bir ifadeyle inşa edilmesi ameliyesi özelliği taşımaktadır. Eserin değeri de böyle bir bakış açısının Alevî inançlarını nasıl yorumladığının örneğini göstermesinden ibarettir.

Ilyas Üzüm

Westliche Islamwissenschaft im Spiegel muslimischer Kritik. Grundzüge und aktuelle Merkmale einer innerislamischen Diskussion

Ekkehard Rudolph

Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 137, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990,
217 sayfa.

Batı dünyasının Doğu ve özellikle müslümanların yaşadığı coğrafya ile ilgisi savaş, işgal, sömürgecilik gibi daha çok fizikî çatışma ve fizikî kontrol faaliyetlerinden ibaret olmamış, özellikle son yüzyıllarda içlerinden bir kısmı mezkûr faaliyetlere öncü veya paralel bir şekilde bu coğrafya ile "ilmi" olarak da ilgilenmiştir. Bunun neticesinde, felsefe tarihlerinden bildiğimiz ve tarihî bir dönemde sadece felsefe için geçerli olan "insanî ilgi alanlarının bütününe mevzu bahsetme", bir defa daha ortaya çıkarak, Doğu'ya ait olan her şeyin söz konusu edilebildiği bir disiplin ortaya çıkmıştır ki, buna "oryantalizm" denilmektedir. Bu coğrafya ile ilgili siyaset, sosyoloji, antropoloji, ekonomi, dil, tarih, coğrafya vs. gibi ilimlerin her branşı ve kelam, fıkıh, felsefe, tefsir, hadis vs. gibi dinî ilimlerin bilimumu da bu "disiplin" in ilgi sahasına girmektedir. Böylesine geniş bir sahada iddialı olduğunu söyleyen bir disiplinin konuları, metodu ve ilgileri açısından meşruiyeti, özellikle bu ilme "mevzu olanlar" tarafından tenkid edilmektedir. Bunun neticesinde çoğunluğu müslüman olan birçok mütefekkir bu "disiplin" i sorgulayan eleştiriler yazmışlardır. Bunlar arasında aslen Filistin hıristiyanlarından olan, Harvard mezunu ve Columbia Üniversitesi (New York) profesörü Edward Said'in 1978 yılında yayımlanan *Orientalism*¹ isimli kitabı konuyla ilgili eleştirel yazıların zirvesini oluşturmuş ve akademik çevrelerde geniş tartışmalara yol açmıştır. Tartışmalar daha çok Batı'da yapılan İslâm araştırmalarının siyasi ve içtimaî

3 Türkçe tercümesi için bk. Edward Said, *Oryantalizm. Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, terc. Neziha Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 1982.

rolü üzerinde yoğunlaşırken, netice olarak oryantalistleri, kendi yaptıklarının “dışardan” nasıl gözüktüğünü, yine Doğu’ya ait bir tavır olarak gözden geçirmeğe sevkettiği benziyor.

Burada tanıtımını yapacağımız kitap Bonn Üniversitesi Felsefe bölümünde doktora tezi olarak hazırlanan bir çalışmanın yayımlanmış hali olup genel olarak müslümanlar tarafından oryantalistlere yöneltilen eleştirilerin bir değerlendirmesidir. Yazar, kitabın önsözünde amacının Batı’da yapılan “İslâm araştırmaları”nın neticelerinden etkilenenlerin reaksiyonlarının bundan sonra daha fazla nazar-ı dikkate alınmasına katkıda bulunmak olduğunu söylemektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, yapılan tenkitlerin değil de, reaksiyonların daha fazla dikkate alınması olunca, yazarın bundan ilk okunduğunda anlaşılana kastetmediği ortaya çıkıyor. Yazarın kastının farklı olduğunu biraz daha açık şekilde ifade eden, kitabın girişinde ortaya koyduğu tez şu şekildedir: “Oryantalizmin sadece kitap ve dergilerde tartışılmasıyla iktifa edilmeyip, *el-Ahrâm* gibi Arapça günlük gazetelerde de müzakere edilecek kadar önemli bulunması, asıl meselenin, ihtilafı araştırma sonuçlarının kabul edilmesi veya reddedilmesi olup olmadığı sorusunu ortaya koymaktadır. Ben bu yüzden çalışmanın çerçevesi içerisinde bu konuda vuku bulan iç çatışmanın boyutlarını incelemek istiyorum. Bu tartışmalarda oryantalistler tenkit edilmekten ziyade bir iç çatışmada müslüman-Arap ülkelerde gelenekleri sorgulayan, liberal vs. eğilimleri tartarak için alet edilmektedirler.” (s. 9). Buna göre oryantalizm, genellikle zannedildiği gibi, İslâm coğrafyasının bir gözlemcisi değil, iç çatışmalardaki taraflardan biri olarak görülmekte ve öylece değerlendirilmektedir. Rudolph, oryantalistler övüldükleri veya yerildikleri zaman bunun çoğunlukla vekil tenkidi (Stellvertreter-Kritik) şeklinde olduğunu söyler. Dolayısıyla oryantalizm tenkitlerinin asıl adresi Batı’da değil, içeride aranmalıdır (s. 9). Başka bir ifadeyle, oryantalistler yaptıklarının arzu ettikleri gibi değil (?), daha farklı bir şekilde, devam eden ve nedenleri tamamen “Batı” dışında (?) aranması gereken bir iç çatışmada, hiç alâkalan olmadan bir taraf muamelesi görmektedirler! Ancak yazar nasıl olup da böyle bir kavrayışın ortaya çıkabildiğini, bu bakış şeklinin vakıa mutabık olup olmadığını ele almamakta, sadece bunun doğru olmadığını iddia ederek geçiştirmektedir.

Rudolph’un Abdul Latif Tıbbawî’den zikrettiği, genel olarak müslümanların müsteşrikler hakkındaki kanaatlerini ifade eden şu tesbit, bu disiplinin sürekli olarak Avrupa’nın ve İslâm dünyasının tarihiyle alakalandırılarak değerlendirildiğini ortaya koyar: “Doğu, Batılı asker, politikacı ve misyonerlerin objesi olurken, İslâm ve Arap kültürü de -birçok müslümana göre- Batılı araştırmacıların ve yorumlarının objesi olmuştur. Savaşan haclıların veya misyonerlik faaliyetlerini yürüten ruhbanların yanı sıra şimdi de ‘nazariyeler ortaya atan’ oryantalistler peyda olmuştur.” (s. 5).

Bu kitaptan oryantalistlerin kendi haklarındaki olumsuz kanaatleri düzeltmek için pek gayret sarfetmediklerini de öğreniyoruz. Yazara göre, kendilerine XVIII. yüzyılın başından beri “oryantalist” denilen kişiler, Batı’daki İslâm ve Doğu kültürü hakkındaki imajın pekişmesi konusunda oldukça fazla rol aldılar. Ancak bunu yaparken mevcut kanaatleri kendi bilgilerine göre düzeltmek yerine, az veya çok şuurlu bir

şekilde bilgilerini mevcut kanaatlere uydurdular. Yani gerçeğin daha iyi ortaya çıkmasına yardım eden, işin dışında kalan bir gözlemci değil, Avrupa merkezli bir toplumun herhangi bir ferdi olarak hareket etmişlerdir (s. 5). Müsteşriklerin bu tavırları ile onların müslümanlar arasındaki iç tartışmalarda taraflardan biri olarak görülmesi arasındaki alâka üzerinde durmak yerine, yazar bu durumun zaman içinde değişerek oryantalistlerin "objektif ilmi metodları" kullanmaya başladıklarını iddia etmekte, oryantalizmin çağrıştırdığı, "sömürgeciliğin keşif kolu" imajını "sözle" tashih etmeye çalışmaktadır.

Oryantalizmin tarihi oldukça eski olmakla birlikte müslümanlar bu disiplin ile ciddi olarak 1873 yılında yapılan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nden sonra ilgilenmeye başlamışlar ve günümüze kadar bu ilgileri devam etmiştir. Ekkehard bu ilgiyi kitabında çeşitli başlıklar altında ele alarak, eleştirenleri ve eleştiri konularını bir tasnife tâbi tutmaktadır.

Beş ana bölüme ayrılan kitabın birinci bölümünde XIX. yüzyılın sonundan 1980'li yılların başına kadar oryantalizm etrafında dönen tartışmalara yer verilmekte ve geçen yüzyılın başından itibaren *el-Muktataf*, *el-Hilal* ve *el-Mesrik* gibi kültür dergilerinde "istişrak" ve "müsteşrikun" kavramlarının görülmeye başlandığı belirtilmektedir. Bu dönemdeki müslüman mütefekkirler müsteşrikleri, ülkelerini işgal eden güçlerin adamları olarak görmektedir. Yine bu bölümden Kahire Üniversitesi'nin 1908'de açılmasından sonra oryantalistlerin ilk defa misafir profesör olarak bir Arap ülkesine geldiklerini öğreniyoruz (s. 19).

Rudolph, oryantalizme yapılan eleştirileri üç gruba ayırmıştır: 1. Gelenekçi kanat başlığı altında Ömer Ferruh, Muhammed el-Behiy, Abdul Latif Tibawi, Abdulhalim Mahmud gibi üniversite hocalarını zikretmektedir. Bunların tenkitleri çok farklı yönleri ele almaktadır: ilgileri açısından oryantalistlerin haçlı seferlerinin bir uzantısı olduğunu savunanlar yanında, metod açısından bir dinin dışında olanların, o dinin içinde olanları anlayamayacağını savunanlar da mevcuttur. 2. Takdir eden tenkitçiler arasında da Necip el-Akiki, Yusuf Esat ed-Dagir, Salahaddin el-Müneccid, Muhammed Kamil Ayyad ve Abdurrahman Bedevi gibi yazarları sayar. Rudolph bunlardan ilk ikisinin (el-Akiki ve ed-Dagir) Lübnan kökenli hıristiyanlardan olduklarını vurgular. Eserden gelenekçilerin tenkitlerinin çok geniş bir alanı kapsadığı anlaşılırken, takdir edenlerin oryantalistleri hangi noktalarda övdükleri konusu çok açık değildir. Hatta yazar bir dipnotta Bedevi'nin Batı'daki Kur'an ve sîret çalışmalarını tenkit eden iki makalesini yayımladığını söyler (s. 45, dipnot 1). 3. Marksist alternatif başlığı altında Enver Abdulmalik, Abdullah Laouri ve Sadık Celal el-Azm gibi isimler zikredilmektedir. Bunlar da çoğunlukla sosyalist fikirler ışığında oryantalizmi tenkit etmekte birlikte Abdulmalik gibi oryantalistleri metodolojik olarak eleştirenler de bulunmaktadır. Rudolph, Abdulmalik'in oryantalistlerin Doğu'yu Avrupalılar tarafından oluşturulan etnik bir tipolojiye zorladıklarını iddia ettiğini ve eleştirilerini bu noktada yoğunlaştırdığını söyler. Yazar'ın vurguladığı diğer bir konu da Abdulmalik'in sömürge güçlerinin, orjinal kaynakları kendi mülkiyetlerine geçirerek bölgedeki araştırmacıların uzun süre engellendiği yönündeki görüşleridir (s. 47).

Kitapta birinci bölümün son kısmı Edward Said'in *Orientalism* adlı eserinin etrafında dönen tartışmalara ayrılmıştır. Rudolph'un tesbitlerine göre Said'in eseri Batı'daki kadar İslâm dünyasında ses getirmemiştir. Ona göre bunun en önemli sebebi eserin tercümesinin anlaşılabilir oluşunun yanı sıra, Said'in Michel Foucault'ya dayanılarak yapılan yapısalcı yorum metodunun (strukturalistische Interpretationsmethode) da rolü olmuştur. Rudolph'a göre bu, geleneksel eğitim almış olan alimlerin anlayacağı bir tarz olmamakla birlikte, Arap entelektüelleri arasında Batı kültürüyle eğitim ve öğretim yoluyla bir ünsiyet kurmuş olanlarından bazıları Said'in kitabını değerlendirmiştir. Mesela Lübnanlı yazar Gassan Selame *Orientalism* kitabını Enver Abdulmalik'in 1963 yılında oryantalizmi tenkit için yazdığı makaleden² sonra oryantalizme yapılmış olan "ikinci modern saldırı" olarak nitelemiştir.

Kitabın ikinci bölümünde ise oryantalizmin kuruluşu ve konularına yönelik tenkitlere yer verilmiştir. Yazar, Maxim Rodinson'un "Müslümanlar Hristiyan Batı için bir 'problem' olmadan çok önce bir 'tehdit' oluşturuyordu" şeklindeki tesbitinin Avrupa'nın İslâmiyet'le ilmi bir şekilde münakaşaya girmesinin makablini oluşturduğunu söyler (s. 67). Kitapta müslümanların nazarında oryantalist çalışmaların ortaya çıkışı ve müesseseseleşmesi anlatılırken *el-Fikrü'l-Arabî* dergisinin nâşiri Rıdvan es-Seyyid'in oryantalizmi tenkit eden bazı görüşlerine de yer verilmiştir: Buna göre, Orta doğu uzmanlarının son zamanlarda kaleme aldıkları yazılar "acele hazırlanmış gizli haberalma raporları"na benzemekte ve bu oryantalistler daha ziyade politikacıların talimatlarına göre hareket ederek Orta Doğu'yu "jeopolitik bir çalışma sahası"na indirgemektedir.

Yazar, son zamanlarda oryantalizm hakkında yayımlanan Arapça yazıların yaklaşım tarzını ele alırken bunların objektif olmadığını, olmalarının da sömürge zamanında çok zor olduğunu, zira müslümanlara göre Avrupa sömürgeciliği gerçeğini Avrupa kıt'asından gelen kültürel ve fikrî açıklamalardan ayırmanın imkansız olduğunu söyler. Bu bölümde Ali Hüsnî el-Harputlı, Ahmad Smajlovic ve Mahmud Zakzûk gibi bazı müslüman yazarların oryantalistleri nasıl tasnif ettikleri de ele alınmıştır. Mesela 1980 yılında Kahire Üniversitesi'nde oryantalizm hakkında bir doktora tezi hazırlayan Ahmad Smayilovitş (Smajlovic), oryantalistleri İslâm'ı doğru değerlendirenler (*mun-sifûn*), İslâmiyet'i dini ve ideolojik sebeplerle iradî olarak bozanlar (*muchifûn*) ve aşırı fikirlerden kaçınarak orta bir yol tuturanlar (*mu'tadilûn*) olmak üzere üçe ayırmıştır.

Eserde, müslüman yazarların oryantalistleri en çok tenkit ettikleri noktalar olarak vahiy ve Kuran, Hz. Muhammed, sünnet ve hadis, fıkıh, felsefe ve kelâm, tarih ve İslâm'ın halihazırdaki durumu ve son olarak da dil ve edebiyat hakkındaki görüşleri şeklinde tesbit edilmiş ve bunlar ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Kitabın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde oryantalizmi tenkit edenler iki grupta ele alınmaktadır: Geleneksel Arap-İslâm eğitimi almış ve İslâm'ın değerlerine bağlı olanlar "insider" olarak "Tenkidin Mümessilleri" başlığı altında ele alınarak, tenkitlerini millî ve dinî bağlarından bağımsız olarak geliştiren, daha ziyade Batılı bir tarzı

2 Anouar Abdel-Malek, "Orientalism in Crisis", *Diogenes* 44 (1963), s. 103-140.

benimseyen tenkitçiler de "outsider" olarak değerlendirilmiştir. "Insider" sınıfının temsilcileri belli başlı bazı eserleri ele alınarak incelenmiştir: Enver el-Cüнді, *Sumûmü'l-istişrâk ve'l-müsteşrikîn fi'l-'ulûmi'l-İslâmiyye*, Kahire 1984; Mahmud Hamdi Zakzûk, *el-İstişrâk ve'l-halfiyye el-fikriyye li's-sırâ'i'l-hadarî*, Doha 1983; Kâsım es-Semarrâ'î, *el-İstişrâk beyne'l-mevdü'yye ve'l-ifti'âliyye*, Riyad 1983; Muhammed Hüseyin Ali es-Sağîr, *el-Müsteşrikûn ve'd-dirâsât el-Kur'âniyye*, Beyrut 1983.

"Outsider" gurubundan da Hisham Sharabi, Ridvan es-Seyyid, Abdunnebi İstayf, Hichem Djait, Abdallah Laroui, Muhammed Arkoun ve Aziz el-Azmeş gibi isimlere yer verilmiştir. Bunlar tenkitlerini daha ziyade Batılı tenkit metotlarını kullanarak yapan, Batı'da yetişmiş, çoğunlukla orada faaliyet gösteren ve artık kendileri de kısmen bu disipline mensup Doğu kökenli yazarlardır.

Kitabın sonundaki dokuz sayfalık bölümde ise ele alınan temel fikirler kısaca özetlenmektedir. Buna göre oryantalizme yapılan tenkitler çok çeşitlilik arz etmektedir. Yazanın kitabın başında zikrettiği "oryantalistlerin bir çekişmenin aleti yapıldığı" tezi ise yeterince delillendirilerek işlenmemiştir. Buna rağmen yazarın, mensup olduğu disipline yapılan eleştirileri anlamaya çalışması, böyle bir çalışmadan bekleneceği gibi, yapılan tenkitlerin haklı olup olmadığı gibi bir soruya cevap gayretinden uzaktır ve bu haliyle kitabın başında zikrettiği (s. 5) genel oryantalist tavrı sürdürmektedir. Ancak herhangi bir şekilde temellendirmek ihtiyacını hissetmeden sonuçta zikrettiği şu cümlesi onun eleştirilere verdiği bir cevap olarak da düşünülebilir: "Müslümanların XIX. yüzyıldan beri oryantalizm hakkında düşündükleri veya yazdıkları şeylerin pek çoğu oryantalistlerin kendi dalları hakkındaki niyetleri ve kullandıkları kavramlarla taban tabana zıttır" (s. 189). Halbuki kitapta zikredilen hemen bütün tenkitler ya oryantalistlerin niyetleri, ya kullandıkları kavramlar ya da metotlarının sıhhatini kendilerine konu edinmektedir; oryantalistlerin ürettikleri bilginin ne işe yaradığı sorusu ise, yazanın hemen hiç temas etmediği; ama kanaatimizce tartışmanın merkezinde yer alması gereken en esaslı sorudur.

Kitap bizim hakkımızda Batı'da yazılanlara, bizden birilerinin verdiği cevapların Batı'da nasıl görüldüğünün bir değerlendirmesini merak edenler için ilginç bir misal teşkil etmektedir.

Hilal Görgün

Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediuzzaman Said Nursi

Şerif Mardin

State University of New York Press, New York 1989, Pp. 267;

Myths, Models and Paradigms: A Comparative Study in Science and Religion

Ian G. Barbour

Harper and Row, San Fransisco 1976, Pp. 198.